

<https://doi.org/10.56583/frp.2696>

Klaudia Rosińska*

Akademia Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

<https://orcid.org/0000-0002-0503-9823>

DEZINFORMACJA WOJENNA – ANALIZA SPOSOBÓW MANIPULACJI ZASTOSOWANYCH W FAKE NEWSACH ROZPOWSZECHNIANYCH W PIERWSZYCH 100 DNIACH WOJNY NA UKRAINIE W 2022 R.

Streszczenie

W artykule zostanie omówione zagadnienie dezinformacji wojennej z perspektywy analizowania technik manipulacyjnych użytych w *fake newsach* zidentyfikowanych na portalu Facebook.com. Za pomocą jakościowej metody badawczej, jaką jest analiza zawartości dokonano klasyfikacji 188 przykładów *fake newsów* dystrybuowanych w ciągu pierwszych 100 dni agresji Rosji na Ukrainie. Na ich podstawie wyodrębniono najpopularniejsze techniki manipulacji, którymi okazały się: celowe wprowadzanie w błąd, jako forma propagandy wojennej oraz manipulacje prawdziwymi zdjęciami oraz danymi. To drugie zjawisko stanowi przesunięcie punktu ciężkości, jeśli chodzi

* Klaudia Rosińska – doktor, medioznawca, pedagog, teolog. Absolwentka Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego oraz Akademii Pedagogiki Specjalnej, odbyła także półroczny staż badawczy w Uniwersytecie w Toronto. Adiunkt w Akademii Kultury Społecznej i Medialnej. Autorka książek na temat dezinformacji, zwłaszcza publikacji *„Fake news. Geneza, istota, przeciwdziałanie”* oraz artykułów naukowych na temat psychologicznej podatności na dezinformację. Od 2022 do 2024 r. ekspert ds. przeciwdziałania dezinformacji w NASK Państwowym Instytucie Badawczym oraz analityk w Centrum Badań nad Bezpieczeństwem w Akademii Sztuki Wojennej. Jej zainteresowania analityczne oraz badawcze koncentrują się wokół następujących obszarów: analiza jakościowa przekazów medialnych, techniki manipulacji w mediach, rosyjskie i chińskie operacje wpływu, podatność na dezinformację w wymiarze indywidualnym i społecznym, budowanie kompetencji informacyjnych w społeczeństwie obywatelskim, wpływ rozwoju technologicznego na rozwój poznawczy człowieka i przemiany społeczne, rozwój złośliwej AI.

o dotychczasowe zabiegi dezinformacyjne, bowiem prawdziwe dane, fotografie lub wideo wykorzystywane są do nieprawdziwej interpretacji zdarzeń i zjawisk. Zatem manipulacja nie dotyczy spreparowanych faktów, jak to miało miejsce dotychczas, a ich fałszywych interpretacji. Tego typu zabiegi znacznie trudniej zdementować, co stanowi wyzwanie w walce z dezinformacją.

Słowa kluczowe: *Facebook, kłamstwo, media społecznościowe, Rosja*

WAR DISINFORMATION – ANALYSIS OF MANIPULATION METHODS OCCURRED IN FAKE NEWS OCCURRING IN 100 CASES OF WAR IN UKRAINE IN 2022

Abstract

The article addresses the issue of wartime disinformation by analyzing manipulative techniques used in fake news identified on the Facebook.com platform. Employing a qualitative research method known as content analysis, 188 examples of fake news disseminated during the first 100 days of Russia's aggression against Ukraine were classified. Based on this analysis, the most prevalent manipulation techniques were identified as: deliberate misinformation as a form of wartime propaganda and the manipulation of genuine images and data. The latter phenomenon represents a shift in the focus of disinformation efforts, as real data, photographs, or videos are used for false interpretations of events and phenomena. Thus, manipulation no longer involves fabricated facts, as was previously the case, but rather false interpretations of authentic information. Such practices are significantly more challenging to refute, posing a challenge in the fight against disinformation.

Keywords: *Facebook, lie, social media, Russia*

~ • ~

Wstęp

O tym jak istotne jest we współczesnej debacie publicznej zagadnienie dezinformacji i jej szkodliwego wpływu na społeczeństwo świadczy przede wszystkim rosnąca świadomość istnienia tego zjawiska. Podczas gdy, według raportu NASK PBS z 2019 r.¹, ponad połowa Polaków zetknęła się z dezinformacją, w raporcie

¹ NASK PBS, *Bezpieczne wybory. Badanie opinii o (dez)informacji w sieci*, 2019, <https://www.nask.pl/pl/raporty/raporty/2592,Bezpieczne-wybory-raport-na-temat-dezinformacji-w-internecie.html>, [dostęp: 3.12.2024].

Digital Poland z 2022 r., znajomość tego terminu deklaruje już 86% badanych². Następuje więc wyraźny trend wzrostowy styczności z dezinformacją, ale niekoniecznie umiejętności rozpoznania fałszywych przekazów i skutecznego przeciwdziałania ich szkodliwemu wpływowi. Samo zagadnienie dezinformacji jest w pewnym stopniu opracowane naukowo. W literaturze można znaleźć pozycje podejmujące tematykę w kontekście historycznym³, politycznym⁴, wojennym czy szpiegowskim⁵, a także z punktu widzenia wywierania wpływu społecznego⁶. Istotnym wątkiem jest także złożoność problematyki definicyjnej dezinformacji⁷, a w tym jej potężnego narzędzia jakim są *fake newsy*⁸. Jednak dopiero pandemia, a później pełnoskalowa wojna na Ukrainie i towarzyszące im informacyjne operacje wpływu przyczyniły się do głębszego zrozumienia wpływu dezinformacji na decyzje indywidualne, polityczne, ale także geopolityczne oraz relacje międzynarodowe. W dyskursie akademickim mówi się także o trwającej wojnie informacyjnej lub dezinformacyjnej⁹. Dotychczasowe analizy w tym obszarze koncentrują się w dużej mierze wokół badań jakościowych oraz ilościowych dotyczących następujących zagadnień:

² Digital Poland, *Dezinformacja oczami Polaków*, 2022, <https://digitalpoland.org/publikacje/pobierz?id=4f2e2116-82a6-47b5-a984-801b5e704b56> [dostęp: 3.12.2024].

³ L. Bittman, *The KGB and Soviet Disinformation. An Insider's View*, Washington 1985.

⁴ L. Bittman, *The Deception Game. Czechoslovak Intelligence in Soviet Political Warfare*, New York 1972.

⁵ Por. V. Volkoff, *Psychosocjotechnika. Dezinformacja oręż wojny*, Komorów 1999; I.M. Pacea, R.J. Rychlak, *Dezinformacja. Były szef wywiadu ujawnia metody dławienia wolności, zwalczania religii i wspierania terroryzmu*, Warszawa 2015; J. Prier, *Commanding the trend: Social media as information warfare*, "Strategic Studies Quarterly" 2017, 11(4), s. 50–85, https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/SSQ/documents/Volume-11_Issue-4/Prier.pdf [dostęp: 3.12.2024]; W.L. Bennett, S. Livingston, *The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions*, "European Journal of Communication" 2018, 33(2), s. 122–139, <https://doi.org/10.1177/0267323118760317> [dostęp: 3.12.2024]; T. Rid, *Wojna informacyjna*, Warszawa 2022.

⁶ A. Golicyn, *Nowe kłamstwa w miejsce starych. Komunistyczna strategia podstępów i dezinformacji*, Biblioteka Służby Kontrwywiadu Wojskowego, Warszawa 2007; T. Aleksandrowicz, *Mechanizmy ataku informacyjnego. Skuteczność przeciwdziałania*, w: *Dezinformacja–Inspiracja–Społeczeństwo. Social Cybersecurity*, red. D. Boćkowski, E. Dąbrowska-Prokopowska, P. Goryń, K. Goryń, Warszawa 2022.

⁷ M. Świerczek, „System matrioszek”, czyli dezinformacja doskonała. Wstęp do zagadnienia, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2018, 10(19), s. 210–228; M.J. Wachowicz, *Ujęcie teoretyczne pojęcia dezinformacji*, „Wiedza Obronna” 2019, 1(2), s. 226–253, <https://doi.org/10.34752/x40y-nc78> [dostęp: 3.12.2024].

⁸ K. Rosińska, *Fake news. Geneza, istota, przeciwdziałanie*, Warszawa 2021.

⁹ K. Wóycicki, M. Kowalska, A. Lelonek, *Rosyjska wojna dezinformacyjna przeciwko Polsce*, Warszawa 2017, <https://pulaski.pl/wp-content/uploads/2015/02/RAPORT-Rosyjska-wojna-dezinformacyjna-przeciwko-Polsce.pdf> [dostęp: 3.12.2024].

1. analizy bieżących trendów dezinformacyjnych oraz ich wpływu na społeczeństwa¹⁰;
2. sposobów rozprzestrzeniania się dezinformacji, zwłaszcza w serwisie Twitter – z przeprowadzonych analiz wiadomo, że dezinformacja rozprzestrzenia się znacznie szybciej niż prawdziwe treści, a jej rozpowszechnianiu znaczący udział mają zarówno boty, jak i zwykli użytkownicy powielający fałszywe treści¹¹;
3. psychologicznej podatności na dezinformację – dzięki przeprowadzonym analizom wiadomo, że istnieją cechy osobowościowe, postawy i predyspozycje

¹⁰ R. Adamczyk, S. Morinière, *The impact of the Russia-Ukraine war on French-speaking fringe communities online*, London 2022, <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2022/07/The-impact-of-the-Russia-Ukraine-war-on-French-speaking-fringe-communities-online.pdf> [dostęp: 3.12.2024]; *Disinformation narratives about the war in Ukraine*, European Digital Media Observatory, April 2022, <https://edmo.eu/wp-content/uploads/2022/02/Weekly-Insight-4-%E2%80%93-Disinformation-narratives-about-the-war-in-Ukraine.pdf> [dostęp: 3.12.2024]; *Disinformation narratives about the war in Ukraine 03/06/2022 to 21/07/2022*, European Digital Media Observatory, July 2022, <https://www.newtral.es/wp-content/uploads/2022/08/Periodic-Insight-n.10-%E2%80%93-Disinformation-narratives-about-the-war-in-Ukraine-1.pdf?x24211> [dostęp: 3.12.2024]; *Disinformation related to the Russian war of aggression against Ukraine*, Bundesministerium des Innern und für Heimat, May 2022, <https://canada.diplo.de/blob/2545906/2a42256bc5b0a6d36ff40c1668819bd3/faq-disinformation-data.pdf> [dostęp: 3.12.2024]; J. Ferencík, *Putin's Disinformation & Misinformation Campaign*, EUROPEUM Institute for European Policy, August 2022, <https://europeum.org/data/articles/jakub-ferencik-3.pdf> [dostęp: 3.12.2024]; I. Kotoulas, W. Pustal, *Geopolitics of the war in Ukraine*, Foreign Affairs Institute, Report No. 4, June 2022, <https://www.aies.at/download/2022/Geopolitics-of-the-War-in-Ukraine-FINAL.pdf> [dostęp: 3.12.2024]; J.-C. Boucher, J. Edwards, J. Kim, A. Badami, H. Smith, *Disinformation and Russia-Ukrainian war on Canadian social media*, "The School of Public Policy Publications" 2022, vol. 15:16, <https://www.policyschool.ca/wp-content/uploads/2022/06/Briefing.DisinfoRussiaUkrWar.pdf> [dostęp: 3.12.2024]; P. Grzebyk, R. Kuźniar, A. Bieńczyk-Missala, R. Kupiecki, *Agresja Rosji na Ukrainę - pierwsze dwa tygodnie wojny. Raport specjalny*, "Rocznik Strategiczny" 2021/2022, t. 27, s. 29–65, DOI:10.7366/9788366849679 [dostęp: 3.12.2024]; G. Stănescu, *Ukraine conflict: the challenge of informational war*, "Social Sciences and Education Research Review" 2022, vol. 9, issue 1, s. 146–148, <https://doi.org/10.5281/zenodo.6795674> [dostęp: 3.12.2024]; *The Impact of the war in Ukraine on sustainable development in Africa*, UNDP Regional Bureau for Africa, May 2022, <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-05/UNDP%20RBA%20-%20Impact%20of%20the%20war%20in%20Ukraine%20on%20Africa%20-%202024%20May%202022.pdf> [dostęp: 3.12.2024].

¹¹ N.K. Conroy, V.L. Rubin, Y. Chen, *Automatic deception detection: Methods for finding fake news*, "Proceedings of the Association for Information Science and Technology" 2015, vol. 52(1), s. 1–4, <https://doi.org/10.1002/pra2.2015.145052010082> [dostęp: 3.12.2024]; M. Aldwairi, A. Alwahedi, *Detecting fake news in social media networks*, "Procedia Computer Science" 2018, vol. 141, s. 215–222, <https://doi.org/10.1016/j.procs.2018.10.171> [dostęp: 3.12.2024]; M. Blankenship, C.J. Saladino, W.E. Brown, *Ukraine-Russia War: Nevada Twitter and Disinformation Trends*, "Elections & Governance Fact Sheet" 2022, No. 3, s. 1–4; E. Haq, G. Tyson, L.-K. Lee, T. Braud, P. Hui, *Twitter Dataset for 2022 Russo-Ukrainian Crisis*, arXiv:2203.02955, 2022, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2203.02955> [dostęp: 3.12.2024].

psychologiczne wzmacniające podatność na dezinformację jak np. myślenie analityczne, stronnictwo i zaangażowanie, myślenie spiskowe¹².

Wśród wszelkich perspektyw analitycznych związanych ze zjawiskiem dezinformacji, szczególnie istotne wydaje się rozpoznanie zakresu technik oddziaływania manipulacyjnego na społeczeństwa, po to aby nie tylko zrozumieć to oddziaływanie, ale także wykształcić odporność społeczną na tego typu praktyki. Wykazać należy, że częściowo zagadnienie technik dezinformacyjnych zostało opracowane w odniesieniu do operacji wpływu w okresie zimnej wojny¹³. Dzięki tym opracowaniom można lepiej zrozumieć pewnego rodzaju filozofię dezinformacji wytworzoną w Związku Radzieckim oraz jej metody i techniki oddziaływania¹⁴. W ocenie autorki istotną różnicą w porównaniu z dzisiejszymi operacjami wpływu, jest zakres dawnych działań dezinformacyjnych oraz skala ich oddziaływania. Wcześniej, nawet jeśli te operacje przybierały skalę masową, jak choćby ulotki propagandowe czy dystrybucja przekazów za pomocą mediów tradycyjnych, to sposób ich oddziaływania ograniczał się jedynie do roli nadawcy, którego argumentację odbiorca mógł przyjąć lub odrzucić. Współcześnie, dzięki internetowi, a zwłaszcza mediom społecznościowym rola dezinformatora nie ogranicza się już jedynie do bycia nadawcą fałszywych przekazów, ale także jest to rola inspiratora do ewoluowania przekazów dezinformacyjnych, z aktywnym udziałem całego społeczeństwa, korzystającego z mediów internetowych. Publiczne udostępnianie, komentowanie, przetwarzanie to działania nie tylko angażujące na głębokim poziomie emocjonalnym i biologicznym, ale także na poziomie psychologicznej percepcji świata i postrzegania własnej osoby. Otóż ta właśnie

¹² G. Pennycook, T.D. Cannon, D.G. Rand, *Prior exposure increases perceived accuracy of fake news*, "Journal of Experimental Psychology: General" 2018, 147(12), 1865–1880. <https://doi.org/10.1037/xge0000465>; G. Pennycook, D.G. Rand, *Lazy, not biased: Susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning*, "Cognition" 2019, vol. 188, s. 39–50, <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2018.06.011> [dostęp: 3.12.2024]; P. Gwiaździński, J.R. Kunst, A.B. Gundersen, K. Noworyta, A. Olejnik, J. Piasecki, *Psychological interventions countering misinformation in social media: a scoping review: research protocol*, Figshare, 2021, s. [1–9], <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.14649432.v2> [dostęp: 3.12.2024]; M. Piksa, K. Noworyta, J. Piasecki, P. Gwiaździński, A.B. Gundersen, J. Kunst, R. Rygula, *Cognitive Processes and Personality Traits Underlying Four Phenotypes of Susceptibility to (Mis)Information*, "Frontiers in Psychiatry" 2022, vol. 13, art. 912397, <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.912397> [dostęp: 3.12.2024]; J. Roozenbeek, S. Herzog, M. Geers, R. Kurvers, M. Sultan, S. van der Linden, *Susceptibility to misinformation is consistent across question framings and response modes and better explained by myside bias and partisanship than analytical thinking*, "Judgment and Decision Making" 2022, vol. 17(3), s. 547–573.

¹³ L. Bittman, *The Deception Game. Czechoslovak Intelligence in Soviet Political Warfare*, New York 1972; L. Bittman, *The KGB and Soviet Disinformation. An Insider's View*, Washington 1985.

¹⁴ A. Golicyn, *Nowe kłamstwa w miejsce starych. Komunistyczna strategia podstępów i dezinformacji*, Warszawa 2007.

aktywność stanowi fundamentalną zmienną psychologiczną. Użytkownicy, którzy stają się aktorami nieświadomie biorącymi udział w kampanii dezinformacyjnej na poziomie psychologicznym integrują się z dezinformatorem. A działania skierowane przeciwko dezinformacji na poziomie faktów mogą postrzegać emocjonalnie jako wymierzone przeciwko nim i ich sposobowi interpretowania rzeczywistości. Dlatego niezwykle istotne jest uświadamianie użytkownikom mediów społecznościowych na czym polega manipulacja informacjami, jakie techniki są do tego wykorzystywane oraz w jaki sposób oddziałują one na naszą percepcję. Z tego powodu celem tego artykułu będzie właśnie rozpoznanie technik manipulacji wykorzystywanych do dezinformacji w ciągu pierwszych 100 dni wojny na Ukrainie.

Metoda badawcza

W badaniu przeprowadzono analizę zawartości mediów (z ang. *content analysis*) na próbie 188 przykładów *fake newsów* z polskojęzycznych mediów internetowych, opublikowanych w 100 pierwszych dniach wojny na Ukrainie w 2022 roku w mediach społecznościowych i zweryfikowanych na portalu *factcheckingowym* Demagog.org. Zadania tego podjęto się w celu utworzenia specyfikacji dezinformacyjnej w polskich realiach społecznych i medialnych. Za pomocą analizy zawartości całego korpusu fałszywej wiadomości można było wskazać słowa kluczowe, a na ich podstawie określić typ manipulacji zastosowanej w *fake newsie*. Analiza zawartości jest szeroko stosowaną techniką badań jakościowych¹⁵, w której do utworzenia kodów i kategorii zastosowano podejście ukierunkowane, charakteryzujące się wykorzystaniem dotychczasowej literatury na temat manipulacji oraz doświadczenia analitycznego autorki badania. W ten sposób utworzono wstępne kategorie analityczne, które w dalszej kolejności zostały poddane procedurze kodowania. W analizie uwzględniony został także kontekst społeczny i medialny, w którym funkcjonował *fake news*¹⁶. Oprócz tego analiza zawartości przeprowadzona post-factum pozwoliła dotrzeć do szczegółowych różnic w zabiegach manipulacyjnych zastosowanych w *fake newsach*, dzięki ich opracowaniu przez portale *fact-checkingowe*. Również w tym przypadku indywidualne podejście do każdego przykładu pozwoliło lepiej poznać ich specyfikę w polskich mediach online.

¹⁵ H.-F. Hsieh, S.E. Shannon, *Three approaches to qualitative content analysis*, "Qualitative Health Research" 2005, vol. 15(9), s. 1277–1288, <https://doi.org/10.1177/1049732305276687> [dostęp: 3.12.2024].

¹⁶ A. Olteanu, C. Castillo, F. Diaz, E. Kiciman, *Social data: Biases, methodological pitfalls, and ethical boundaries*, "Frontiers in Big Data" 2019, vol. 2, art. 13, <https://doi.org/10.3389/fdata.2019.00013> [dostęp: 3.12.2024].

Gromadzenie danych

Procedura gromadzenia danych przebiegała w następujący sposób. W pierwszym etapie w celu zgromadzenia danych skorzystano z bazy najstarszej organizacji *factcheckingowej* w Polsce, Demagog.org (pierwsza w Polsce organizacja zajmująca się factcheckingiem, aktualnie ściśle współpracująca z portalem Facebook.com). Warto zaznaczyć, że portale zajmujące się weryfikacją informacji stały się jedną z podstawowych metod walki z *fake newsami*. Ich wartość polega na aktualnej weryfikacji newsów i w efekcie demaskowaniu *fake newsów*. Równie istotny, co sam wynik weryfikacji jest też jej przebieg, skrupulatnie opisywany przez pracowników takich organizacji. Dzięki takiemu opisowi odbiorca ma szansę poznać metody manipulacji zastosowane w fałszywych informacjach i nauczyć się jak je weryfikować.

Na oficjalnej stronie Demagog.org wyszukano rekordy zawierające hasło *fake news*, ograniczając je do precyzyjnie określonych dat: od daty rozpoczęcia pełnoskalowej wojny na Ukrainie tj. 24 lutego 2022 roku do 2 czerwca 2022 roku, co daje okres 100 dni trwania wojny. Ten okres wydaje się istotny z perspektywy konstruowania operacji informacyjnych. To na początku walk tworzone są zintensyfikowane kampanie dezinformacyjne, których celem jest wpłynięcie na demobilizację wojsk przeciwnika i jego sojuszników. W tym okresie możemy zatem dostrzec kierunki działań, które będą rozwijane w późniejszym okresie. Z strony Demagog.org pobrano 188 przykładów *fake newsów*, które zostały podane dalszej procedurze kodowania.

Kody

Przeprowadzone badanie zawierało dwa rodzaje kodów: tematy dezinformacji oraz typ manipulacji zastosowanej. W tym artykule skoncentrujemy się na kryterium manipulacyjnym. Do kategoryzacji została wykorzystana tabela opracowana przez autorkę w publikacji „Fake news. Geneza, istota, przeciwdziałanie”¹⁷. Oceny kategorii można było dokonać na podstawie weryfikacji *fake newsa* przeprowadzonej i szczegółowo opisanej na portalu *factcheckingowym*. Kategorie zostaną przedstawione w tabeli 1.

¹⁷ K. Rosińska, *Fake news. Geneza, istota, przeciwdziałanie*, Warszawa 2021.

Tabela 1. Typ manipulacji zastosowanej w fake newsie

Kategorie	Opis
Celowe wprowadzanie w błąd	Są to wszelkiego rodzaju nieprawdziwe informacje tekstowe np. zmyślanie, kłamstwo, insynuacje, fałszerstwo
Fabrykacje	Są to wszelkiego rodzaju teksty oparte na spreparowanych dowodach np. fałszywy cytat, fałszywe zdjęcie, grafika lub video, fotomontaż oraz fałszywe apele w mediach społecznościowych tzw. łańcuszki, a także fałszywe konta w mediach społecznościowych
Fałszywy kontekst	Są to informacje, które przedstawiają fakty w nieprawdziwym kontekście zmieniając tym samym znaczenie przekazu
Fałszywe powiązanie	Są to wiadomości, które posługują się sensacyjnymi nagłówkami lub obrazami w celu przyciągnięcia uwagi lub przekierowania użytkownika do innej strony niezwiązanej z pierwotną treścią
Manipulacja cytatem	Są to wiadomości wykorzystujące prawdziwe wypowiedzi do manipulacji lub przekazujące wypowiedzi w zmanipulowany sposób
Manipulacja prawdziwym zdjęciem bądź video	Są to wszelkiego rodzaju wiadomości manipulujące materiałami audio-wizualnymi np. przycięcie filmiku, kadrowanie zdjęcia, selekcjonowanie negatywnych zdjęć itp.
Manipulacja prawdziwymi danymi	Są to teksty opierające się na prawdziwych danych np. badaniach lub sondażach, przedstawiające te dane w jakiejś części lub wiadomości, w których na podstawie tych prawdziwych danych wyciągane są nieprawdziwe wnioski
Teorie spiskowe	Wszelkiego rodzaju wiadomości spiskowe, wskazujące na abstrakcyjne zależności lub opisujące teorie nieoparte w faktach
Satyra, żart lub ironia	Wszelkiego rodzaju prześmiewcze wiadomości, będące elementem żartobliwej konwencji lub posługujące się nieodczytaną ironią bądź sarkazmem
Zastraszanie	Wiadomości agresywne, mające na celu wzbudzenie negatywnych emocji, głównie strachu i gniewu

Źródło: Opracowanie własne

W dalszej kolejności dokonano też, krótkiego opisu każdego przypadku, oznaczając takie wartości jak: data (opis, kiedy opublikowano informacje o *fake newsie*), słowa kluczowe (charakterystyczne słowa, które opisują, czego dotyczył *fake news* np. imię i nazwisko osoby, miejsce lub czynność itp.), aktualność (opis dotyczący pierwotnej daty powstania *fake newsa*, w celu określenia, czy jest on aktualny czy powtarzający się od lat).

Procedura kodowania

Po zebraniu danych każdy przypadek został poddany krytycznej analizie tekstowej i na tej podstawie utworzono książkę kodów, służącą do wstępnej kategoryzacji słów kluczowych dotyczących fałszywych wiadomości. W książce

znajdował się dokładny opis każdej kategorii wraz z przykładami oraz instrukcją kwalifikowania, a także słownik pojęć charakterystyczny dla danego typu manipulacji, ułatwiający podjęcie decyzji o kwalifikacji. Na tej podstawie nastąpił etap kodowania.

Na tym etapie trzech sędziów kompetentnych, którymi byli eksperci z obszaru komunikacji medialnej dokonało indywidualnej oceny 188 przykładów *fake newsów* w kryterium tematycznym oraz typologicznym. Koderzy przeczytali wszystkie posty, skopiowane i wklejone do arkusza kodowania oraz ich opis na załączonych stronach *factcheckingowych*. Na tej podstawie określali kategorie tematyczne oraz typ manipulacji zastosowanej w danym *fake newsie*. W ostatnim etapie, po otrzymaniu odpowiedzi od sędziów kompetentnych przeprowadzono analizę zgodności odpowiedzi. Przyjęto, że ostateczną kwalifikacją zostaje ta wskazana przez przynajmniej dwóch z trzech sędziów kompetentnych (taka sytuacja miała miejsce w 133 przypadkach). W sytuacji niezgodności decyzję o ostatecznej kwalifikacji podejmowała autorka badania, jako sędzia rozstrzygający. Miało to miejsce w 50 przypadkach.

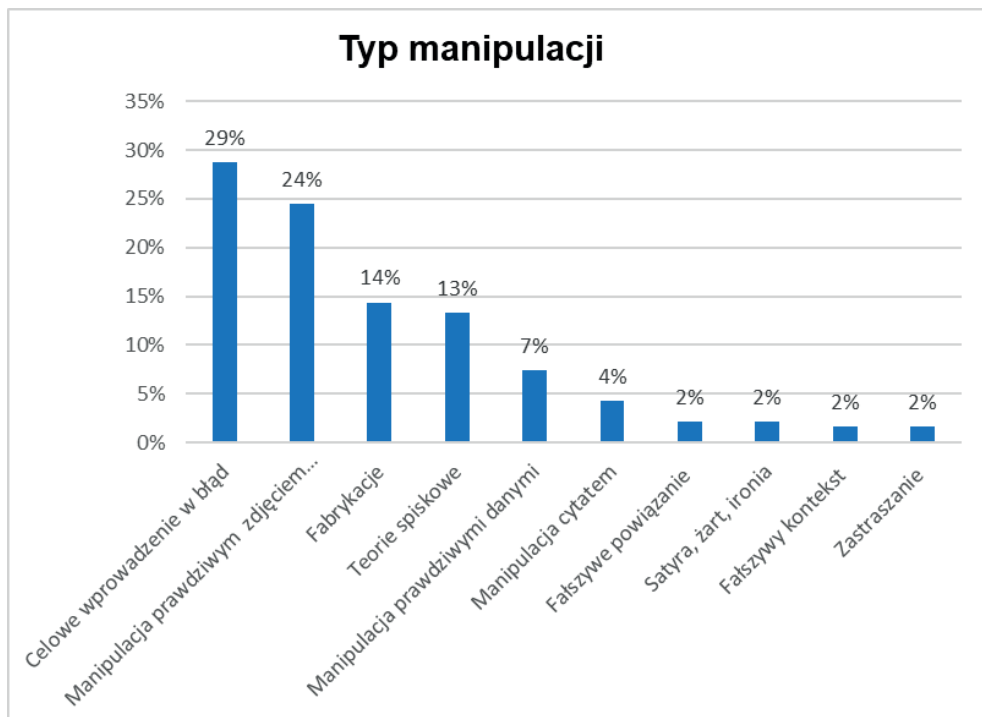
Wyniki

W pierwszym etapie analizy ustalono liczbę *fake newsów* rozpowszechnianych w pierwszych 100 dniach wojny w podziale na miesiące. Ponieważ zakres analizy obejmował okres: 24.02.2022-2.06.2022 niemiarodajna jest liczba *fake newsów* w miesiącu lutym (analiza obejmowała ostatni tydzień tego miesiąca) oraz czerwcu (uwzględniono dwa pierwsze dni tego miesiąca). Na wykresie 1 zamieszczono te miesiące dla formalności. Istotne jest, że w marcu, kwietniu i maju zidentyfikowano podobną liczbę *fake newsów* dystrybuowanych na portalu Facebook.com. Odpowiednio: 55, 58 oraz 52. Może oznaczać to pewną stałą strategię infekowania infosfery nie tylko na poziomie jakości treści, ale także ich ilości. Treści dezinformacyjne nie zawsze muszą mieć na celu wprowadzenie do przestrzeni informacyjnej jakiegoś konkretnego kłamstwa. Niekiedy mogą mieć za zadanie przykrywanie jakichś istotnych tematów lub budowanie zasięgów w mediach społecznościowych.

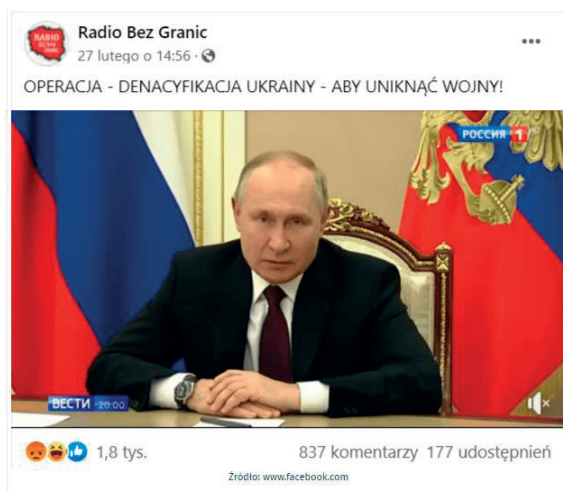
Wykres 1. Liczba fake newsów w pierwszych stu dniach wojny

Źródło: Opracowanie własne.

Interesująco prezentują się także wyniki analizy typów manipulacji zastosowanych w *fake newsach*, które zostały przedstawione na wykresie 2. Najpopularniejszą metodą manipulacji okazało się celowe wprowadzanie w błąd (54 fake newsy, 29% całości bazy), czyli manipulacja za pomocą tekstowych zabiegów retorycznych. W większości metoda ta opierała się na insynuacji, sugestyjnych pytaniach czy hiperbolizacji, a także wprost zmyśleniach i kłamstwach. Większość treści tego typu powiązanych było z rosyjską propagandą wojenną określającą wojnę na Ukrainie jako wojnę obronną. Przykładem może być *fake news* o rzeźkowej, rosyjskiej denazyfikacji Ukrainy, w którym przedstawiano argumenty Władimira Putina jakoby na Ukrainie rządził nazistowski rząd, który Rosja musi zneutralizować aby uniknąć wojny (Zdjęcie 1.). Zabieg ten miał na celu zniechęcenie Polaków do pomocy Ukrainie i wzbudzenie poczucia, że nie jest ona przez Rosję atakowana. Powtarzanie treści promowanych przez rosyjskie media i przedstawianie ich jako rzekomo niezależnych informacji, przez różnego typu źródła w polskojęzycznych mediach internetowych, zwłaszcza w *social mediach* było najczęstszą formą celowego wprowadzania w błąd. W tym przypadku można więc mówić o zintensyfikowanej propagandzie wojennej.

Wykres 2. Typ manipulacji zastosowanej w analizowanych fake newsach

Źródło: Opracowanie własne.

Zdjęcie 1. Fake news dotyczący rzekomej denazyfikacji Ukrainy

Źródło: Demagog.org, W Ukrainie trwa wojna, to nie denazyfikacja, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/w-ukrainie-trwa-wojna-to-nie-denazyfikacja/ [dostęp: 3.12.2024].

W dalszej kolejności mamy już do czynienia z typowymi technikami dezinformacyjnymi. Na drugim miejscu znalazła się szeroko rozumiana manipulacja obrazem, zarówno w formie zdjęcia jak i wideo. Zidentyfikowano 46 przypadków *fake newsów* tego typu, co stanowiło 24% całości bazy. Istotny jest tu aspekt prawdziwości zdjęcia bądź fotografii. Wykorzystanie prawdziwych obrazów do manipulacji percepcją użytkownika jest znacznie trudniejsze do zdementowania i wyjaśnienia przeciętnemu użytkownikowi niż choćby fabrykacje, o których napiszę później. Aspekt wizualny wzmacnia poczucie prawdziwości przedstawianego zdarzenia i budzi silne emocje, które łatwiej kierunkować w stronę fałszywej interpretacji. Zdementowanie takiej manipulacji wymaga dużo czasu i uwagi, a to jest korzystniejsze z punktu widzenia oddziaływania fałszywej treści. Wśród *fake newsów* tego typu znajdowały się przede wszystkim stroniczo interpretowane filmiki bądź zdjęcia z walk na froncie, przejść granicznych oraz uchodźców. Ich celem było wzbudzenie emocji wspierających jedną ze stron konfliktu. W tym przypadku mieliśmy do czynienia zarówno z prorosyjskimi manipulacjami, jak i tymi wspierającymi Ukrainę.

Na zdjęciu 2. widzimy przykład manipulacji prawdziwym zdjęciem. Ten *fake news*, choć wydaje się mało groźny zyskał duże zasięgi w mediach społecznościowych. Przedstawiał bowiem małego, płaczącego chłopca, który rzekomo samotnie przedzierał się przez polsko-ukraińską granicę w pierwszych dniach wojny. Choć zdjęcia są prawdziwe szybko okazało się, że chłopiec nie był sam i granicę przekroczyli z nim jego opiekunowie. Jednak celem oddziaływania tej manipulacji zdjęciem było wzbudzenie szybkich emocji dotyczących ofiar wojny, zwłaszcza dzieci.

Zdjęcie 2. Fake news dotyczący samotnego chłopca na granicy

Źródło: Demagog.org, *Chłopiec sam przekroczył granicę? Była z nim jego rodzina*, Demagog, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/chlopiec-sam-przekroczyl-granice-byla-z-nim-jego-rodzina/ [dostęp: 3.12.2024].

Inną formą manipulacji obrazem, choć nie tylko, były fabrykacje. Była to trzecia najpopularniejsza technika zidentyfikowana w analizowanych *fake newsach* (27 przypadków, 14% całej bazy). Fabrykacje opierały się głównie na przeróbkach zdjęć lub memach wykorzystujących konkretne postaci i fakty do manipulacji, np. poprzez zmyślony cytat. Jak już wcześniej wspomniano ta forma manipulacji jest znacznie łatwiejsza do odkrycia i prostsza do zdementowania. Jest w niej bowiem wprost fałszywy element, a nie jak w przypadku prawdziwych zdjęć wyłącznie fałszywa interpretacja.

Przykład tej techniki został przedstawiony na zdjęciu 3. Widać na nim Roberta Bąkiewicza, związanego z Ruchem Narodowym, który rzekomo trzyma grafikę wspierającą Władimira Putina. Jest ona przerobiona w programie graficznym. W oryginalnym wpisie Bąkiewicz ostrzegał przed rosyjską agresją na Ukrainie, pokazując planszę z napisem „Achtung Russia!” i wizerunkiem Władimira Putina ułożonego w trupa czaszkę z kośćmi z tyłu głowy. Zatem łatwo wyciągnąć wniosek, że *fake news* miał na celu skonfundowanie zwolenników Ruchu Narodowego i zachęcenie części z nich do wspierania Rosjan. Z drugiej strony celem wtórnym mogło być wywołanie polaryzacji między zwolennikami i przeciwnikami Bąkiewicza, którzy pod wpływem *fake newsa* mogli oskarżać go o kolaborację z Rosją.

Zdjęcie 3. Fake news dotyczący Roberta Bąkiewicza

Źródło: Demagog.org, *Bąkiewicz poparł Władimira Putina? To przerobiona fotografia*, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/bakiewicz-poparl-wladimira-putina-to-przerobiona-fotografia/ [dostęp: 3.12.2024].

Czwartą techniką wykorzystywaną do manipulacji w analizowanym okresie było konstruowanie teorii spiskowych (25 przypadków, 13% całej bazy). Zagadnienie tworzenia teorii spiskowych, czy też konspiracyjnych jest zjawiskiem znacznie szerszym niż dezinformacja, ale w analizowanych przypadkach było to jej narzędzie. Chodziło o teorie, które nie powstały na skutek niezrozumienia społecznego i naturalnej potrzeby poszukiwania odpowiedzi, ale które były konstruowane z premedytacją by wpłynąć na postrzeganie rzeczywistości wojennej. Przykładem tego typu jest teoria o Nowej Jerozolimie zaprezentowana na zdjęciu 4.

W sieci pojawiły się wpisy, które łączyły pojedyncze zdarzenia związane z wojną np. fakt wybudowania przez Żydów w Ukrainie szpitala polowego, z teorią spiskową o „Niebiańskiej Jerozolimie”. Ta z kolei zakłada, że Izrael ma zostać przeniesiony wraz z mieszkańcami na tereny Ukrainy. Prawdopodobnym celem tej zmanipulowanej teorii było wzbudzenie antysemickich nastrojów, które miały z kolei wpłynąć na bierną postawę względem Ukrainy. Problem z dementowaniem teorii spiskowych polega jednak na tym, że nie można jednoznacznie dowieść ich nieprawdziwości, są to bowiem tylko teorie. Ze wszystkich zidentyfikowanych technik manipulacji wydaje się, że to właśnie teorie spiskowe oddziałują najdłużej i najgłębiej na opinię publiczną. Wymagają jednak czasu i regularnego utwierdzania odbiorców w fałszywym myśleniu.

Zdjęcie 4. Teoria spiskowa o utworzeniu na Ukrainie Nowej Jerozolimy

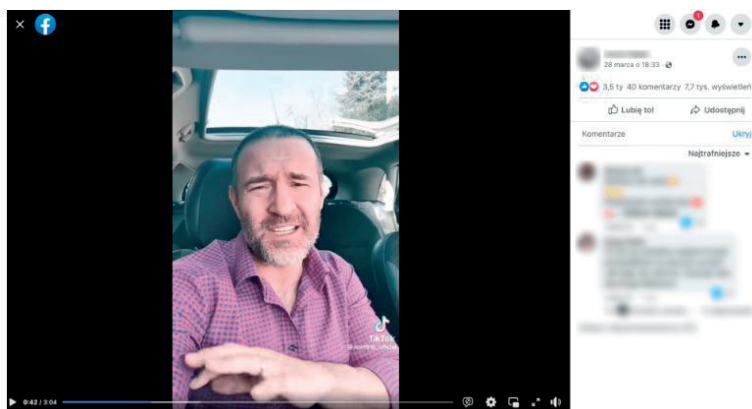

Źródło: Demagog.org, *Izrael zajął ziemię w Ukrainie, aby założyć państwo? Fake news*, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/izrael-zajal-ziemie-w-ukrainie-aby-zalozyc-panstwo-fake-news/ [dostęp: 3.12.2024].

Kolejną istotną techniką okazało się manipulowanie prawdziwymi danymi (14 przypadków, 7% całości bazy). W tym przypadku nie chodzi o aspekty audiowizualne, ale o dane liczbowe, konkretne zdarzenia czy dokumenty, które choć są prawdziwe to służą do wyciągnięcia niezasadnych wniosków. Przykładem takiego działania jest informacja o numerach PESEL nadawanych Ukraińcom, przedstawiona na zdjęciu 5.

W filmiku autor przedstawia prawdziwe rozporządzenia o nadaniu ukraińskim uchodźcom numerów PESEL jako dowód na zorganizowane przesiedlenia Ukraińców do Polski. W ewolucji tego *fake newsa* dowodzono także, że dzięki temu Ukraińcy będą mogli w Polsce głosować i decydować o polskiej polityce. Manipulacja prawdziwymi danymi, podobnie jak materiałami audiowizualnymi to jedna z bardziej wyrafinowanych technik manipulacji. Chodzi w niej bowiem o podbudowanie faktami nieprawdziwego wniosku, w taki sposób żeby wyglądał on na wiarygodny i udowodniony. Nie zawsze łatwo jest dotrzeć do źródeł, na które powołują się dezinformatorzy, a często są to też źródła wymagające specjalistycznej wiedzy. Z tego też powodu przeciętny użytkownik, który takiej wiedzy nie posiada może stać się łatwą ofiarą takiej manipulacji.

Zdjęcie 5. Manipulacja prawdziwymi danymi - fake news o nadawaniu Ukraińcom numeru PESEL

Źródło: Demagog.org, *PESEL to nie obywatelstwo, a uchodźcy nie są przesiedleńcami*, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/pesel-to-nie-obywatelstwo-a-uchodzczy-nie-sa-przesiedlencami/ [dostęp: 3.12.2024].

Pozostałe zidentyfikowane techniki były raczej symptomatyczne, a były to: manipulacja cytatem (przykładów, 4% całej bazy), fałszywe powiązanie (4 przykłady, 2% całej bazy), satyra, żart, ironia (4 przykłady, 2% całej bazy), fałszywy kontekst (3 przykłady, 2% całej bazy) oraz zastraszanie (3 przykłady, 2% całej bazy).

Dyskusja

Przeprowadzone badanie wpisuje się w szeroki nurt badań jakościowych, mających na celu analizę przekazów dezinformacyjnych. Jego celem było zidentyfikowanie najczęstszych technik manipulacyjnych stosowanych w *fake newsach*, po to aby lepiej rozumieć oddziaływanie dezinformacji i skuteczniej mu przeciwdziałać na poziomie indywidualnym i społecznym. Formami walki z dezinformacją proponowanymi do tej pory w dyskursie naukowym są działania dementujące dezinformację, których najczęstszą formą jest *fact-checking* oraz budowanie zaufania do profesjonalnych dziennikarzy, tak aby media społecznościowe nie stanowiły dla opinii publicznej głównego źródła informacji¹⁸. Działania te są niezmiernie ważne i potrzebne, choć warto zauważyć, że na ogół reaktywne względem działań dezinformacyjnych.

Głównym wnioskiem z przeprowadzonej analizy jest zaobserwowanie, że na początku wojny istotnymi formami dezinformowania w polskiej przestrzeni informacyjnej było powtarzanie rosyjskiej propagandy wojennej jako celowej formy wprowadzania w błąd oraz fabrykacje mające na celu preparowanie dowodów potwierdzających ten punkt widzenia. W odniesieniu do wojny nie jest to niespodziewana taktyka i można uznać, że stosunkowo łatwa do zdementowania, choćby poprzez wykazanie związku z pierwotnym źródłem dezinformacji. Jednak warto zauważyć wyodrębnienie się innego rodzaju taktyki dezinformacyjnej, którą można nazwać „prawda jako nieprawda”. W tym przypadku chodzi przede wszystkim o wykorzystywanie prawdziwych materiałów audiowizualnych, dokumentów lub konkretnych wydarzeń i decyzji politycznych do przedstawienia fałszywej interpretacji różnych zjawisk, w taki sposób aby wspierały one punkt widzenia dezinformatora i podważały zaufanie użytkownika do wcześniej przyjętych przez opinię publiczną stanowisk. Takie działanie przenosi punkt ciężkości z samych faktów na ich stronniczą, albo wprost fałszywą interpretację, co znacząco utrudnia dementowanie takich treści. Pojedyncze materiały są bowiem prawdziwe, a manipulacja tkwi w ich nieprawdziwym połączeniu lub wnioskowaniu na ich podstawie. Taki przekaz buduje u użytkownika fałszywy obraz rzeczywistości,

¹⁸ M.S. Chan, C.R. Jones, K. Hall Jamieson, D. Albarracín, *Debunking: A meta-analysis of the psychological efficacy of messages countering misinformation*, "Psychological Science" 2017, vol. 28(11), s. 1531–1546, <https://doi.org/10.1177/0956797617714579> [dostęp: 3.12.2024]; C. Ireton, J. Posetti, *Journalism, fake news & disinformation: Handbook for journalism education and training*, Paris 2018, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265552> [dostęp: 3.12.2024]; *Online disinformation in Europe: A study on ethical standards, involved political interests and policy recommendations*, November 2021, https://left.eu/content/uploads/2022/01/disinformation-study-24112021_compressed.pdf [dostęp: 3.12.2024]; C. Rodríguez-Pérez, F. Paniagua-Rojano, R. Magallón-Rosa, *Debunking Political Disinformation through Journalists' Perceptions: An Analysis of Colombia's Fact-Checking News Practices*, "Media and Communication" 2021, vol. 9(1), s. 264–275, <https://doi.org/10.17645/mac.v9i1.3374> [dostęp: 3.12.2024].

który jeśli zostanie utrwalony może wpływać na jego głębsze przekonania. Jeśli bowiem przekaz dezinformacyjny staje się częścią postrzegania świata danej osoby to sposób dementowania tych treści musi odnosić się już nie tylko do faktów, ale także do tego sposobu postrzegania. W tym przypadku opracowanie schematu konstruowania dezinformacji online, będzie sposobem na rozpoznanie momentów korzystnych do wczesnej interwencji komunikacyjnej, tak aby przeciwdziałać budowaniu fałszywej wizji rzeczywistości wśród użytkowników mediów społecznościowych.

Rozpoznawanie taktyk dezinformacyjnych wydaje się też szczególnie istotne w odniesieniu do budowania odporności społecznej na dezinformację (z ang. *resilience*). W ramach uodparniania społeczeństw podejmowane są działania edukacyjne obejmujące kampanie medialne, treningi kompetencji informacyjnych i krytycznego myślenia dla różnych grup wiekowych oraz tworzenie programów edukacyjnych dla szkół¹⁹. Warto w ich ramach zapoznawać opinię publiczną z technikami manipulacji, w taki sposób aby użytkownicy Internetu umieli rozpoznawać te techniki w treściach, które do nich docierają w mediach społecznościowych.

References

Bibliografia

- Adamczyk R. & Morinière S., *The impact of the Russia-Ukraine war on French-speaking fringe communities online*, London 2022, <https://www.isdglobal.org/wp-content/uploads/2022/07/The-impact-of-the-Russia-Ukraine-war-on-French-speaking-fringe-communities-online.pdf>
- Aldwairi, M., Alwahedi A., *Detecting fake news in social media networks*, "Procedia Computer Science" 2018, 141, 215–222, <https://doi.org/10.1016/j.procs.2018.10.171>
- Aleksandrowicz, T., *Mechanizmy ataku informacyjnego. Skuteczność przeciwdziałania*, w: *Dezinformacja-Inspiracja-Społeczeństwo. Social Cybersecurity*, red. D. Boćkowski, E. Dąbrowska-Prokopowska, P. Goryń, K. Goryń, Białystok 2022.
- Benabid M., *Communication Strategies and Media Influence in the Russia-Ukraine Conflict*, "Policy Brief" 2022, 25/22, https://www.policycenter.ma/sites/default/files/2022-04/PB_25-22_Benabid%20EN.pdf
- Bennett, W. L., Livingston, S., *The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions*, "European Journal of Communication" 2018, 33(2), 122–139. <https://doi.org/10.1177/0267323118760317>
- Bittman L., *The Deception Game. Czechoslovak Intelligence in Soviet Political Warfare*, New York 1972.

¹⁹ N. Ouedraogo, *Social Media Literacy in Crisis Context: Fake News Consumption during COVID-19 Lockdown*, Istanbul 2020, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3601466> [dostęp: 3.12.2024]; V. Capraro, T. Celadin, "I Think This News Is Accurate": *Endorsing Accuracy Decreases the Sharing of Fake News and Increases the Sharing of Real News*, "Personality and Social Psychology Bulletin" 2022, vol. 49 (12), <https://doi.org/10.1177/01461672221117691> [dostęp: 3.12.2024].

- Bittman L., *The KGB and Soviet Disinformation. An Insider's View*, Washington 1985.
- Blankenship, M., Saladino, C. J., Brown, W. E., *Ukraine-Russia War: Nevada Twitter and Disinformation Trends*, "Elections & Governance Fact Sheet" 2022, No. 3, 1-4.
- Boucher J-C., Edwards J., Kim J., Badami A., Smith H., *Disinformation and Russia-Ukrainian war on Canadian social media*, "SPP Briefing Papers" 2022, vol. 15:16 <https://www.policyschool.ca/wp-content/uploads/2022/06/Briefing.DisinfoRussiaUkrWar.pdf>
- Capraro, V., Celadin, T., "I Think This News Is Accurate": Endorsing Accuracy Decreases the Sharing of Fake News and Increases the Sharing of Real News, "Personality and Social Psychology Bulletin" 2022, 49(12), <https://doi.org/10.1177/01461672221117691>
- Devitt, A., Ahmad K., *Sentiment polarity identification in financial news: A cohesion-based approach*, in: *Proceedings of the 45th Annual Meeting of the Association of Computational Linguistics*, eds. A. Zaenen, A. van den Bosch, Prague 2007, pp. 984–991 <https://aclanthology.org/P07-1124>
- Cinelli, M., Quattrocio, W., Galeazzi, A., Valensise, C. M., Brugnoti, E., Schmidt, A. L., Zola, P., Zollo, F., Scala, A., *The covid-19 social media infodemic*, "Scientific Reports" 2020, 10, Article 16598. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-73510-5>
- Chan, M. S., Jones, C. R., Hall Jamieson, K., Albarracín, D., *Debunking: A meta-analysis of the psychological efficacy of messages countering misinformation*, "Psychological Science" 2017, 28(11), 1531–1546. <https://doi.org/10.1177/0956797617714579>
- Conroy, N. K., Rubin V. L., Chen Y., *Automatic deception detection: Methods for finding fake news*, "Proceedings of the Association for Information Science and Technology" 2015, 52(1), 1-4. <https://doi.org/10.1002/pra2.2015.145052010082>
- Demagog.org, *W Ukrainie trwa wojna, to nie denazyfikacja*, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/w-ukrainie-trwa-wojna-to-nie-denazyfikacja/ [dostęp: 3.12.2024].
- Demagog.org, *Chłopiec sam przekroczył granicę? Była z nim jego rodzina*, Demagog, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/chlopiec-sam-przekroczyl-granice-byla-z-nim-jego-rodzina/ [dostęp: 3.12.2024].
- Demagog.org, *Bąkiewicz poparł Władimira Putina? To przerobiona fotografia*, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/bakiewicz-poparl-wladimira-putina-to-przerobiona-fotografia/ [dostęp: 3.12.2024].
- Demagog.org, *Izrael zajął ziemie w Ukrainie, aby założyć państwo? Fake news*, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/izrael-zajal-ziemie-w-ukrainie-aby-zalozyc-panstwo-fake-news/ [dostęp: 3.12.2024].
- Demagog.org, *PESEL to nie obywatelstwo, a uchodźcy nie są przesiedleńcami*, dostępne na: https://demagog.org.pl/fake_news/pesel-to-nie-obywatelstwo-a-uchodzcy-nie-sa-przesiedlencami/ [dostęp: 3.12.2024].
- Digital Poland, *Dezinformacja oczami Polaków*, Warszawa 2022, <https://digitalpoland.org/publikacje/pobierz?id=4f2e2116-82a6-47b5-a984-801b5e704b56>
- Disinformation narratives about the war in Ukraine, "European Digital Media Observatory" 2022, April, <https://edmo.eu/wp-content/uploads/2022/02/Weekly-Insight-4-%E2%80%93-Disinformation-narratives-about-the-war-in-Ukraine.pdf>
- Disinformation narratives about the war in Ukraine 03/06/2022 to 21/07/2022, "European Digital Media Observatory" 2022, July, <https://www.newtral.es/wp-content/uploads/2022/08/Periodic-Insight-n.10-%E2%80%93-Disinformation-narratives-about-the-war-in-Ukraine-1.pdf?x24211>
- Disinformation related to the Russian war of aggression against Ukraine, "Bundesministerium des Innern und für Heimat" 2022, May, <https://canada.diplo.de/blob/2545906/2a42256bc5b0a6d36ff40c1668819bd3/faq-disinformation-data.pdf>

- Fazio L.K., Rand D.G., Pennycook G., *Repetition increases perceived truth equally for plausible and implausible statements*, „Psychonomic Bulletin & Review” 2019, 26(5), s. 1705-1710.
- Fazio L.K., Brashier N.M., Payne B.K., Marsh E.J., *Knowledge does not protect against illusory truth*, „Journal of Experimental Psychology: General” 2015, 144(5), s. 993-1002.
- Ferenčík J., *Putin's Disinformation & Misinformation Campaign*, „EUROPEUM Institute for European Policy” 2022, August, <https://europeum.org/data/articles/jakub-ferencik-3.pdf>
- Golbeck, J. A., Mauriello, M. L., Auxier, B., Bhanushali, K. H., Bonk, C., Bouzaghrane, M. A., Buntain, C., Chanduka, R., Cheakalos, P., Everett, J. B., Falak, W., Gieringer, C., Graney, J., Hoffman, K. M., Huth, L., Ma, Z., Jha, M., Khan, M., Kori, V., Visnansky G., *Fake news vs satire: A data-set and analysis*, in: WebSci '18: Proceedings of the 10th ACM Conference on Web Science, Amsterdam 2018, May 27-30, pp. 17-21, <https://doi.org/10.1145/3201064.3201100>
- Golicyn, A., *Nowe kłamstwa w miejsce starych – komunistyczna strategia podstępu i dezinformacji*, Biblioteka Służby Kontrwywiadu Wojskowego, Warszawa 2027.
- Grzebyk P., Kuźniar R., Bieńczyk-Missala A., Kupiecki R., *Agresja Rosji na Ukrainę – pierwsze dwa tygodnie wojny. Raport specjalny*, „Rocznik Strategiczny” 2021/2022, t. 27 pp.29-65, DOI:10.7366/9788366849679
- Gwiazdziński, P., Kunst, J. R., Gundersen, A. B., Noworyta, K., Olejniuk, A., Piasecki, J., *Psychological interventions countering misinformation in social media : a scoping review : research protocol*, „Front. in Psychiatry” 2023, 05 January. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.14649432.v2>
- Haq E., Tyson G., Lee L-K., Braud T., Hui P., *Twitter Dataset for 2022 Russo-Ukrainian Crisis*, „arXiv:2203.02955” 2022, 6 Mar, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2203.02955>
- Hsieh, H.-F., Shannon, S. E., *Three approaches to qualitative content analysis*, „Qualitative Health Research” 2005, 15(9), 1277-1288, <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>
- Ireton, C., Posetti, J., *Journalism, fake news & disinformation: Handbook for journalism education and training*, Paris 2018, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265552>
- Kotoulas I., Pusztal W., *Geopolitics of the war in Ukraine*, Report No. 4, Athens 2022, <https://www.aies.at/download/2022/Geopolitics-of-the-War-in-Ukraine-FINAL.pdf>
- NASK PBS, *Bezpieczne wybory. Badanie opinii o (dez)informacji w sieci*, 2019 <https://www.nask.pl/pl/raporty/raporty/2592,Bezpieczne-wybory-raport-na-temat-dezinformacji-w-internecie.html>
- Online disinformation in Europe. A study on ethical standards, involved political interests and policy recommendations*, Brussels 2021, November, https://left.eu/content/uploads/2022/01/disinformation-study-24112021_compressed.pdf
- Olteanu, A., Castillo, C., Diaz, F., Kıcıman, E., *Social data: Biases, methodological pitfalls, and ethical boundaries*, „Frontiers in Big Data” 2019, 2, Article 13. <https://doi.org/10.3389/fdata.2019.00013>
- Ouedraogo, N., *Social Media Literacy in Crisis Context: Fake News Consumption during COVID-19 Lockdown*, Istanbul 2020, <https://ssrn.com/abstract=3601466> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3601466>
- Pacepa, I.M., Rychlak R.J., *Dezinformacja. Były szef wywiadu ujawnia metody dławienia wolności, zwalczania religii i wspierania terroryzmu*, Gliwice 2015.
- Pennycook, G., Cannon, T. D., Rand, D. G., *Prior exposure increases perceived accuracy of fake news*, „Journal of Experimental Psychology: General” 2018, 147(12), 1865-1880. <https://doi.org/10.1037/xge0000465>
- Pennycook, G., Rand, D. G., *Lazy, not biased: Susceptibility to partisan fake news is better explained by lack of reasoning than by motivated reasoning*, „Cognition” 2019, 188, 39-50. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2018.06.011>
- Piekut B., *Przegląd publikacji na temat komunikacji strategicznej i dezinformacji*, „Biuletyn Akademickie Centrum Komunikacji Strategicznej” 2022, nr 2, ISSN 2720-1090 2/2022

- Piksa, M., Noworyta, K., Piasecki, J., Gwiazdzinski, P., Gundersen, AB., Kunst, J., Rygula, R., *Cognitive Processes and Personality Traits Underlying Four Phenotypes of Susceptibility to (Mis) Information*, "Front. Psychiatry" 2022, 13:912397, doi: 10.3389/fpsy.2022.912397
- Prier, J., *Commanding the trend: Social media as information warfare*. "Strategic Studies Quarterly" 2017, 11(4), 50–85. https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/SSQ/documents/Volume-11_Issue-4/Prier.pdf
- Rid T., *Wojna informacyjna*, Warszawa 2022.
- Rodríguez-Pérez, C., Paniagua-Rojano, F., Magallón-Rosa, R., *Debunking Political Disinformation through Journalists' Perceptions: An Analysis of Colombia's Fact-Checking News Practices*, "Media and Communication" 2021, 9(1), 264–275. <https://doi.org/10.17645/mac.v9i1.3374>
- Roozenbeek J., Herzog S., Geers M., Kurvers R., Sultan M., van der Linden S., *Susceptibility to misinformation is consistent across question framings and response modes and better explained by myside bias and partisanship than analytical thinking*, "Judgment and Decision Making" 2022, vol. 17 (3), pages 547–573.
- Rosińska K., *Fake news. Geneza, istota, przeciwdziałanie*, Warszawa 2021.
- Stănescu G., *Ukraine conflict: the challenge of informational war*, "Social Sciences and Education Research Review" 2022, VOL. 9, ISSUE 1, 146–148 <https://doi.org/10.5281/zenodo.6795674>
- Świerczek, M., „System matrioszek”, czyli dezinformacja doskonała. Wstęp do zagadnienia, "Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2018, 10(19), 210–228.
- The Impact of the war in Ukraine on sustainable development in Africa*, UNDP Regional Bureau for Africa, May 2022 <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2022-05/UNDP%20RBA%20-%20IMPact%20of%20the%20war%20%20in%20Ukraine%20on%20Africa%20-%2024%20May%202022.pdf>
- Wachowicz, M. J., *Ujęcie teoretyczne pojęcia dezinformacji [English translation]*, „Wiedza Obronna” 2019, 1(2), 226–253. <https://doi.org/10.34752/x40y-nc78>
- Wóycicki K., Kowalska M., Lelonek A., *Rosyjska wojna dezinformacyjna przeciwko Polsce*, Warszawa 2017, <https://pulaski.pl/wp-content/uploads/2015/02/RAPORT-Rosyjska-wojna-dezinformacyjna-przeciwko-Polsce.pdf>
- Volkoff V., *Psychosocjotechnika, dezinformacja - oręż wojny*, Komorów 1999.